

как науки и учебной дисциплины. Определены перспективы дальнейшего развития данной отрасли педагогических знаний.

Ключевые слова: сравнительная педагогика, компаративістика, методы сравнительно-педагогических исследований, периодизация.

Liskovatska K. M. Formation and Development of Comparative Education as a Science in Ukraine (the First Half of the 20th Century)

In the article the stages of formation and development of comparative studies, the directions and methods of comparative educational research the period. Analyzed the work of organizations that influenced the development of national science and scientists who contributed to the process of comparative pedagogy as a science and discipline. The prospects for further development of this industry pedagogical knowledge.

Key words: comparative education, comparative methods of comparative educational research, periodization.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.

УДК 37(09):001.891.5

Е. А. Панасенко

**НАПРЯМИ ЕКСПЕРИМЕНТІВ У ГАЛУЗІ ВИХОВАННЯ У
ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
(60 – 70-ті рр. ХХ ст.)**

Сучасні глобалізаційні та інтеграційні світові процеси в політичній, економічній, соціокультурній та духовно-моральній сферах життя суспільства зумовлюють кардинальні зміни в теорії та практиці виховання підростаючого покоління, які забезпечують утвердження у свідомості кожної дитини національних і загальнолюдських цінностей, ідеалів, засвоєння норм моральної поведінки, етнічної культурної мовної єдності, підтримання виховних традицій та звичаїв народу. У цьому контексті зростає вагомість експериментальних науково-педагогічних досліджень. Адже експеримент є унікальним методом, що поєднує теоретичне та емпіричне пізнання. Це найбільш точний метод науково-педагогічного дослідження, що дозволяє структурувати цілісні педагогічні явища на складові елементи, варіювати умови їх функціонування, досліджувати розвиток окремих зв'язків і точніше фіксувати результати навчально-виховного процесу.

У розв'язанні завдань щодо модернізації виховної роботи в усіх ланках системи освіти доцільно використовувати не лише інноваційні технології, а й прогресивні традиційні підходи, накопичені педагогічною

наукою, практичний досвід дослідників-експериментаторів, унікальну педагогічну спадщину в галузі експериментування, що є невичерпним джерелом думок, поглядів і теорій.

В історіографії досліджуваного періоду педагогічний експеримент як емпіричний метод наукового дослідження представлений у працях С. Архангельського, М. Болдирєва, Г. Воробйова, М. Гончарова, М. Данилова, Л. Занкова, В. Краєвського, А. Люблинської, В. Міхеєва, О. Піскунова, Л. Спіріна, Г. Щукіної та ін.

Метою статті є виявлення основних напрямів експериментів у галузі виховання, відображених у вітчизняних науково-педагогічних дослідженнях (60 – 70-х рр. ХХ ст.).

Цей період став якісно новим етапом розвитку практики педагогічного експериментування в галузі виховання. Фундаментальні розробки вітчизняних науковців у сфері методології педагогіки та методів наукового дослідження стали вагомим підґрунтям для підготовки та проведення педагогічних експериментів на значно вищому рівні. Визначений етап слід вважати основним у становленні та розвитку педагогічних експериментів у радянську добу. По-перше, значно збільшилася кількість дисертацій, у яких було представлено педагогічні експерименти. Від одиничних досліджень на першому, пошуковому етапі (1943 – 50-ті рр. ХХ ст.) до сотень наукових робіт на другому, основному. По-друге, розширилася проблематика педагогічних виховних експериментів. По-третє, поступово впродовж означеного етапу ускладнювалися програми, урізноманітнювалися моделі та вдосконалювалася техніка педагогічних експериментів.

Ретельне вивчення та контент-аналіз вибіркової сукупності досліджень (її обсяг склав 80 дисертацій) 60 – 70-х рр. ХХ ст. свідчать, що до експериментів на другому, основному етапі було залучено вчених, викладачів вищих навчальних закладів, методистів, які мали науково-педагогічний досвід (В. Заслуженюк, О. Киричук, Т. Сущенко, Т. Шашло, Г. Шевченко та ін.). Однак вагому частину експериментів, яка не поступалася змістовністю програм та технікою проведення, підготували та здійснили вчителі-практики, директори шкіл, позашкільних закладів, інтернатів та інших освітніх установ (П. Бурдейний, В. Галузинський, В. Дикий, І. Ткаченко та ін.). Усі експерименти проводилися спільно з педагогічними колективами навчальних закладів, залученими до широкої науково-експериментальної роботи.

У таблиці 1 представимо відомості про напрями педагогічних експериментів, уміщених у дисертаціях 60 – 70-х рр. ХХ ст.

Таблиця 1.

Напрями експериментів у галузі виховання у вітчизняних науково-педагогічних дослідженнях 60 – 70-х рр. ХХ ст.

Напрями експериментів	Кількість робіт*
Комплексні питання виховання	4
Ідейно-політичне виховання	8
Моральне виховання	14
Трудове виховання	11
Естетичне виховання	14
Фізичне, гігієнічне виховання	2
Атеїстичне виховання	4
Патріотичне виховання	5
Громадянське виховання	2
Інтернаціональне виховання	2
Сімейне виховання	4
Діяльність комсомольської та піонерської організації	1
Формування особистісних якостей вихованця	3
Дитячий колектив	6
Методи та форми виховання	2
Діяльність класного керівника, учителя, інших суб'єктів виховання	1
Виховання дисциплінованості, культури поведінки, профілактика порушень поведінки, перевиховання педагогічно занедбаних підлітків	11
Профорієнтаційна робота в школі	1
Соціалізація особистості вихованця	3

* – в одному експерименті могли задіюватися кілька напрямів

Аналіз даних, наведених у таблиці 1, свідчить, що значна частина експериментів, описаних у дисертаціях досліджуваного етапу, була присвячена різним аспектам морального виховання (В. Дикий „Моральне виховання підлітків у процесі спілкування з природою” (1967 р.), І. Комановський „Моральне виховання дітей молодшого шкільного віку в радянській сім'ї” (1972 р.), Н. Мойсеюк „Соціальне середовище соціалістичного села та його функції в моральному вихованні та розвитку особистості старшокласника” (1976 р.) та ін.) та трудового виховання (Б. Мельниченко „Трудове виховання учнів 5 – 8 класів шкіл-інтернатів УРСР” (1965 р.), М. Рябухін „Науково-педагогічні основи трудового виховання у восьмирічній трудовій політехнічній школі” (1965 р.), С. Соколовський „Виховання трудових навичок в учнів I – IV класів загальноосвітньої школи” (1964 р.) та ін.) Причому програми деяких експериментів передбачали поєднання морального виховання з трудовим, політичним та іншими напрямками.

Приклад такого експерименту представлено в науково-педагогічному дослідженні І. Пашенка „Суспільно корисна праця учнів 5–8 класів сільських шкіл як засіб етичного виховання” (1967 р.) [1]. Науковець розв’язував такі завдання: визначити зміст суспільно корисної праці учнів 5 – 8 класів у зв’язку з вивченням навчальних предметів, враховуючи специфіку роботи сільської школи; установити та сформулювати науково-педагогічні вимоги до організації праці підлітків; визначити умови, дотримання яких підвищить організуюче і виховне значення праці; розкрити значення ідейно-політичного виховання учнів у розвитку їхньої трудової активності; з’ясувати вплив суспільно корисної праці на формування етичних переконань, розвиток навичок моральної поведінки школярів.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури, вивчення передового досвіду вчителів І.Пашенко сформулював та обґрунтував основні вимоги і педагогічні умови організації трудової діяльності підлітків, що забезпечують систематичний, цілеспрямований і плідний вплив суспільно-корисної праці на учнів (підпорядкування праці навчально-виховним завданням школи, насиченість трудових процесів пізнавальним змістом, посиленість праці для учнів, обов’язковість праці для всіх здорових дітей та ін.).

Експеримент проводився впродовж 4-х років (1963 – 1966 рр.) в Озернянській, Чупирянській, Матюшанській восьмирічних школах Київської області; Великокоровинецькій восьмирічній школі Житомирської області. Перші дві школи були контрольні, решта – експериментальні.

Гіпотеза даного експерименту була пояснювального типу і передбачала перевірку припущення про те, що суспільно корисна праця при строгому науковому підході до її організації позитивно впливає на формування високих етичних якостей учнів: працьовитості, колективізму, чесності, почуття обов’язку і відповідальності, чуйності, товариського ставлення один до одного, дисциплінованості та інших норм поведінки.

Констатувальний експеримент, під час якого дослідник вивчав твори учнів на моральну тематику, проводив анкетування, індивідуальні та групові бесіди, спостереження за поведінкою підлітків, показав, що в учнів експериментальних і контрольних шкіл приблизно однаковий рівень політичного та етичного розвитку.

І. Пашенко розробив і перевіряв в експериментальних школах ефективність системи трудової діяльності підлітків, спрямованої на політичне та етичне виховання. У ході формувального експерименту було виконано таку роботу:

– учні експериментальних шкіл виготовляли наочні посібники, прилади для навчальних кабінетів школи, відкривали шкільні музеї, географічні майданчики; висаджували алеї, радіофікували школу та окремі будинки жителів селищ, збирали металобрухт, брали участь у шкільному будівництві та ін.;

– вихованці займалися проведенням сільськогосподарських дослідів, виготовляли різноманітне обладнання з метою полегшення та раціоналізації праці на пришкільній ділянці;

– учні експериментальних шкіл систематично доглядали за молодняком на фермах, вирощували городину, зернові культури, збирали врожай;

– особливу цінність мала позакласна робота, спрямована на усвідомлення суспільного значення праці, впливаючи на інтелект і почуття школярів, а саме такі її форми: зустрічі з ветеранами, героями праці, людьми різних професій; подорожі рідним краєм; бесіди на етичні теми; читацькі конференції; свята та ін.;

– ефективним засобом політичного та етичного виховання було визнано фольклор і художні твори, у яких в образній формі розповідалося про людей праці, про героїв полів і шахт, про будівельників, залізничників тощо;

– значне місце в роботі з політичного та морального виховання учнів посідало кіно та образотворче мистецтво.

У процесі експерименту І. Пащенко встановив, що виховна сила праці підвищується при дотриманні певних педагогічних вимог, а саме: колективного характеру трудової діяльності, обов'язковості праці; розмаїття видів праці, урахування віку, теоретичних знань учнів; обліку трудових результатів та їхнього оцінювання; посильності, творчого характеру праці; поєднання суспільно корисної праці та культурного відпочинку вихованців (подорожі до лісу, ігри на свіжому повітрі, спортивні змагання та ін.).

У кінці експерименту, констатував дослідник, у вихованців експериментальних шкіл спостерігалось значне політичне та етичне зростання порівняно з учнями контрольних шкіл, що підтвердило висунуту на початку експерименту гіпотезу.

Актуальними та значно поширеними впродовж другого, основного етапу становлення педагогічних експериментів (60 – 70-ті рр. ХХ ст.) були дослідження процесу виховання патріотизму в учнів різних вікових категорій. Серед них слід вказати на дослідження М. Зубалій „Військово-патріотичне виховання старшокласників у процесі позакласної і позашкільної фізкультурно-масової роботи” (1977 р.), І. Прус „Виховання соціалістичного патріотизму в піонерів у процесі краєзнавчої роботи” (1961 р.), М. Печенюк „Патріотичне виховання учнів підліткового віку засобами музики (у позаурочній роботі)” (1969 р.), В. Шахненко „Вивчення ефективності патріотичного виховання учнів молодшого шкільного віку” (1977 р.), Т. Шашло „Педагогічні основи військово-патріотичного виховання в загальноосвітній школі” (1971 р.) та ін.

На особливу увагу заслуговує педагогічний експеримент, проведений Ю. Руденком і відображений у дисертації „Виховання в учнів радянського патріотизму в процесі вивчення української літератури (4 – 7 класи)” (1977 р.) [2]. Експериментом було охоплено 1732 учні Білогородської

Києво-Святошинського району, Сукачевської Іванківського району середніх шкіл, а також СШ № 127 м. Ірпеня Київської області, СШ № 142, 187 м. Києва.

Мета експерименту полягала у виявленні психолого-педагогічних умов, ефективних методів і прийомів вивчення літературних творів задля патріотичного виховання учнів. Дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою методи і прийоми роботи, спрямовані на забезпечення глибокого усвідомлення суттєвих ознак патріотизму, адекватного засвоєння учнями емоційно-морального змісту літературних творів на патріотичну тему, сприяють ефективному вихованню школярів у патріотичному дусі. Успіх патріотичного виховання учнів залежить від ступеня осмислення ними основних структурних компонентів героїчної особистості, уміння диференціювати відображене в художньому творі відчуття патріотизму, забезпечення єдності патріотичних відчуттів, свідомості та поведінки, практичної діяльності учнів.

У констатувальному експерименті Ю. Руденко виявляв потреби учнів у знаннях про свою Батьківщину, які вони хочуть отримати під час вивчення художніх творів. Результати експерименту виявили неадекватне усвідомлення деякими учнями поняття „патріотизм”, а також деякі недоліки у процесі патріотичного виховання учнів в освітніх закладах.

Дослідник зробив спробу визначити рівні сформованості в учнів поняття про патріотизм, при якому враховувалися: емоційне засвоєння учнями патріотичного змісту художніх творів; уміння учнів аналізувати, узагальнювати матеріал, що відображає характерні риси патріотизму; глибину та повноту розкриття вихованцем образів героїв-патріотів; усвідомлення учнями специфічних ознак патріотизму, розуміння ними справжнього та уявного патріотизму.

Формувальний експеримент Ю. Руденко проводив, виходячи з твердження про те, що захоплення учнів середніх класів зовнішньою стороною діяльності героїчних персонажів є результатом недостатньої виховної роботи щодо засвоєння ними цілей, мотивів, вчинків літературних героїв. У процесі виховання патріотичних почуттів в учнів експериментальних класів розкривалися такі компоненти героїчної особистості: умови її становлення; мотиви та мета здійснення героїчного вчинку; ситуація вчинку, яка характеризує духовний світ героя напередодні подвигу і в процесі його звершення; морально-вольові якості особистості; суспільне значення подвигу, патріотичної діяльності героя. Отже, виокремлення структурних компонентів героїчної особистості відображало логіку її розвитку, забезпечувало пізнання учнями особливостей формування патріотичних якостей героя.

Задля уникнення емоційної адаптації, при якій в учнів зменшуються патріотичні переживання, в експериментальних класах створювалися умови, які сприяли встановленню нових зв'язків матеріалу, що вивчається, з раніше набутих досвідом. Також дослідник-експериментатор широко застосовував інноваційний прийом створення „емоціогенних ситуацій”, при

яких в учнів викликалися патріотичні переживання. Емоціогенні ситуації поступово ускладнювалися, що сприяло подальшому поглибленню у вихованців патріотичних переживань.

Ю. Руденко залучив до програми експерименту позакласну роботу з літератури, що дало можливість зробити висновок про дієвість і функціональну роль патріотичних відчуттів. Дослідник зазначив, що учні експериментальних класів, порівнянно з учнями контрольних класів, проявляли у 1,5 – 2 рази більшу активність у позакласній роботі. Їхній читацький інтерес до художніх творів на героїко-патріотичну тематику зріс у 1,4 – 1,8 рази.

Одним з важливих діагностичних засобів визначення ефективності патріотичного виховання учнів були їхні письмові роботи (твори), зміст яких свідчив про те, що учні експериментальних класів порівняно зі школярами контрольних класів продемонстрували більш високий рівень сформованості почуття любові до рідного краю, праці в ім'я народу і своєї Батьківщини, трудящих – представників різних національностей та ін.

Окрему групу на основному етапі становлення та розвитку педагогічних експериментів (60 – 70-ті рр. ХХ ст.) складають експерименти типу „екс пост факто” („ex post facto”). В експериментах даного типу вивчалися події, явища, факти, що призвели до певних наслідків та результатів. Це один з видів мислительного експерименту. Однак вітчизняні науковці проводили його не в чистому вигляді, а комбінували з реальним педагогічним експериментом. В експериментах типу „екс пост факто” дослідники виявляли та обґрунтовували причини відхилень від норми поведінки учнів, розробляли та експериментально перевіряли ефективність шляхів їхнього попередження. Моделі експериментів „екс пост факто” представлено в дисертаціях І. Литвинова „Педагогічний аналіз причин правопорушень неповнолітніх і шляхи їх попередження” (1973 р.), В. Пелипча „Причини відхилень від норми в поведінці учнів V – VII класів і шляхи їх попередження” (1968 р.), М. Фіцули „Особливості виховної роботи у спеціальній школі (на матеріалах спеціальних шкіл з особливим педагогічним режимом Міністерства освіти УРСР)” (1968 р.) та ін.

Основні результати експерименту „екс пост факто”, що тривав п'ятнадцять років у середніх (№ 17, 26, 30, 32) і спеціальних школах м. Вінниці та Вінницької області, представив український дослідник І. Литвинов у дисертації „Педагогічний аналіз причин правопорушень неповнолітніх і шляхи їх попередження” (1973 р.) [3].

Перший етап експерименту (1958 – 1967 рр.) був спрямований на виявлення в підлітків причин відхилень від норм моральної поведінки. Усього в різний час експериментатором було вивчено 1200 неповнолітніх правопорушників. Зібраний матеріал дозволив І. Литвинову класифікувати причини правопорушень неповнолітніх, що пояснювалися: деякими суб'єктивними якостями неповнолітніх; безперспективністю в навчанні; невпевненістю підлітків у своїх інтелектуальних здібностях; відчуттям відчуженості однолітків у шкільних колективах; спотворенням духовних і

фізичних потреб, що виражалось в безглуздому проведенні часу, розпусті, пияцтві, дармоїдстві тощо; зниженням пізнавальних інтересів, які формувалися в групах негативної спрямованості під впливом однолітків, старших підлітків, аморальних людей і злочинних елементів.

На другому етапі (1967 – 1971 рр.) І. Литвинов розробив і впровадив програму формувального експерименту, тобто системи педагогічного впливу на малолітніх правопорушників. Основними її складовими були:

1. Строгий медичний контроль за станом здоров'я підлітків-правопорушників з боку медичних установ.

2. Чітке виконання режиму дня кожним правопорушником, обов'язкове навчання в школі, правильні педагогічні взаємини вчителів і вихованців.

3. Виявлення в кожній особистості позитивних рис характеру, пізнавальних інтересів і розвиток на цій основі важливих моральних людських якостей, що змінювали спрямованість правопорушника.

4. Строга узгодженість усіх ланок педагогічної дії – школи, сім'ї та громадськості.

5. Щоденна посильна продуктивна праця підлітків у майстернях, виробничих цехах підприємств і на пришкольніх ділянках.

6. Продумане вживання засобів масової інформації та комунікації.

Завершальний, третій етап експерименту (1971 – 1973 рр.) показав ефективність змісту і методів роботи щодо попередження правопорушень неповнолітніх. Основними показниками, за якими І. Литвиновим здійснювалася оцінка результативності перевиховання неповнолітніх правопорушників, були кількісні коливання вчинків, випадків відхилення від норм поведінки підлітків після їхнього виходу із спеціальних установ або зняття з обліку в дитячих кімнатах міліції. Тривалість проведення експерименту (п'ятнадцять років) дозволила вітчизняному науковцю простежити поведінку окремих колишніх правопорушників упродовж 5 – 6 років після того, як вони стали на шлях виправлення.

Отже, вивчення та контент-аналіз експериментів у галузі виховання на другому, основному етапі (60–70-ті рр. ХХ ст.) показав, що їхніми програмами передбачався пошук нових, більш раціональних засобів, методів, форм виховної роботи, які суттєво впливали на формування якостей особистості дитини, були оптимальними з точки зору витрат часу та сил учителя, давали максимальний ефект педагогові, дитячому колективу та освітньому закладу в цілому.

Представлені експерименти в галузі виховання можна схарактеризувати як:

– природні (відбувались у звичних для вихованців умовах, тобто без порушень природного протікання навчально-виховного процесу);

– реальні (передбачали включення реальних об'єктів дослідження та були формою об'єктивного матеріального зв'язку свідомості із зовнішнім світом.; проводилися насправді, тобто в реальних умовах навчально-виховного процесу),

– закриті (з метою здобуття об'єктивних даних випробуванням не пояснювали цілі, завдання та програми експерименту; вихованці не здогадувалися, що беруть участь в експерименті).

Важлива тенденція розвитку експериментів на другому, основному етапі – це їхній тісний та органічний взаємозв'язок з педагогічною наукою. Міцна, свідомо опора на наукове знання стала гарантією ефективності та надійності експериментів. Усе це сприяло виникненню теоретико-експериментальних систем, значення яких пересягнуло через географічні і часові кордони. Отже, цей етап характеризується подальшим розширенням і поглибленням експериментів в освітніх установах. У цілому 60 – 70-ті рр. ХХ ст. стали дуже важливим і значним етапом вітчизняного педагогічного експериментування.

Список використаної літератури

1. Пащенко І. А. Суспільно корисна праця учнів 5 – 8 класів сільських шкіл як засіб морального виховання : дис. ... канд. пед. наук / І. А. Пащенко. – К., 1967. – 332 с. **2. Руденко Ю. Д.** Воспитание у учащихся советского патриотизма в процессе изучения украинской литературы / 4 – 7 классы : дис. ... канд. пед. наук / Ю. Д. Руденко. – К., 1977. – 154 с. **3. Литвинов И. А.** Педагогический анализ причин правонарушений несовершеннолетних и пути их предупреждения : дис. ... канд. пед. наук / И. А. Литвинов. – К., 1973. – 221 с.

Панасенко Е. А. Напрями експериментів у галузі виховання у вітчизняних науково-педагогічних дослідженнях (60 – 70-ті рр. ХХ ст.)

У статті виявлено основні напрями експериментів у галузі виховання, відображених у дисертаціях радянської доби (60 – 70-ті рр. ХХ ст.). Здійснено кількісний аналіз виховних експериментів досліджуваного етапу за цими напрямками. Представлено деякі типові моделі виховних експериментів домінантних напрямів, розкрито їхні програми та методику проведення.

Ключові слова: експеримент у галузі виховання, напрями виховних експериментів, дослідник-експериментатор.

Панасенко Э. А. Направления экспериментов в области воспитания в отечественных научно-педагогических исследованиях (60 – 70-е гг. ХХ ст.)

В статье выявлены основные направления экспериментов в области воспитания, представленных в диссертациях советского периода (60 – 70-е гг. ХХ ст.). Осуществлен количественный анализ воспитательных экспериментов исследуемого этапа по этим направлениям. Представлены некоторые типичные модели воспитательных экспериментов доминирующих направлений, раскрыты их программы и методика проведения.

Ключевые слова: експеримент в області виховання, напрямлення вихователських експериментів, дослідник-експериментатор.

Panasenko E. A. The Directions of Experiments in the field of Up-bringing in the National Scientific and Educational Researches (60 – 70's of the 20th Century)

The main directions of experiments in the field of up-bringing, which were presented in the thesis of the Soviet period (60 – 70's of the 20th century) were identified in the article. The author performed a quantitative analysis of educational experiments in these areas, presented some typical models of educational experiments of dominant directions and enlightened their programs and methods of implementation.

Key words: experiment in the field of up-bringing, the directions of educational experiments, the researcher-experimentalist.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.

УДК [37.015.31:7]:78

Л. М. Сбітнєва

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ МУЗИЧНО-ЕСТЕТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В УКРАЇНІ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

Початок ХХІ ст. для вітчизняної науки став часом особливо напруженого пошуку ґрунтовних позицій, які визначають політику держави у сфері освіти та інноваційних технологій у вихованні й освіті підростаючого покоління. Загальною тенденцією педагогічної думки протягом останніх десятиріч ХХ – початку ХХІ століть є визнання виключної ролі творчих якостей особистості, від формування яких залежить в значній мірі майбутнє молодого покоління, рівень його культури і професійної самореалізації. Музично-естетичне виховання підростаючого покоління завжди було важливою умовою розвитку культури українського суспільства, воно тісно пов'язане з загальним розвитком освіти і педагогічної думки, з соціально-економічними зрушеннями.

ХХ ст. можна назвати періодом, який відрізняється подіями драматичного характеру, у процесі чи у результаті яких нерідко кардинально змінювалося місце дитини в культурі, проблеми художньої освіти нерідко відходили на задній план, іноді декларувалися у якості пріоритетних на рівні державної політики.

Проблеми історичного розвитку музично-естетичного виховання, творчої діяльності видатних музикантів в Україні були предметом